

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΗΣ ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ
ΣΤΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥΣ

Η διάδοσις της επιστήμης εις τους πολλούς δεν επιτυγχάνεται τόσον διά της υψηλής πανεπιστημιακής διδασκαλίας, όσον διά παραδόσεων τινών αφελεστέρων, και εις πάντας κατά το μάλλον και ήττον προσιτών. Μάλιστα δε αναγκαίαι είναι τοιαύται, ούτως ειπείν δημώδεις, παραδόσεις της εθνικής ιστορίας, ήτις ενισχύει την προς την πατρίδα αγάπην, διδάσκει τα αληθή αυτής συμφέροντα και εν γένει συντελεί, ως ουδέν άλλο, εις την μόρφωσιν καλών και αγαθών πολιτών.

Οι παραπάνω γραμμές είναι τμήμα αγγελίας του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στο περιοδικό *Πανδώρα*, το Φεβρουάριο του 1860, με θέμα τη διεξαγωγή έξι δημοσίων μαθημάτων ελληνικής ιστορίας (πέντε για τη βυζαντινή και ένα για τη νεότερη), με γενική είσοδο δέκα δραχμές. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, δεν γνωρίζουμε εάν τα μαθήματα του τακτικού καθηγητή της αρχαίας ιστορίας στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο – ο οποίος, όμως, από τον διορισμό του το 1851 είχε αφιερώσει τη διδασκαλία του στην ιστορία του ελληνικού έθνους– πραγματοποιήθηκαν. Η αγγελία είναι ενδεικτική της πρόθεσής του, σε συνδυασμό με το οικονομικό όφελος, να συνδιαλλαγεί με ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο ενδιαφερόταν για την εθνική ιστορία: ένα κοινό που διαφοροποιούνταν από όλους όσοι προσέρχονταν στις πανεπιστημιακές αίθουσες για να ακούσουν τη διδασκαλία του – και αυτοί ήταν πολλοί, και όχι μόνο φοιτητές, σύμφωνα με τις περιγραφές που διαθέτουμε¹.

Το κείμενο στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στην ανέκδοτη διδακτορική διατριβή μου *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα. Η διδασκαλία της ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών 1837-1932*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., 2004. Στηρίχτηκε, όμως, ακόμη περισσότερο στη φίλια και στην επιμονή του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη και του Στρατή Μπουρνάζου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

1. Τα έξι μαθήματα θα διεξάγονταν σε ισάριθμες Κυριακές, από την Κυριακή της Ορθοδοξίας και μετά. Τα δύο ήταν αφιερωμένα στην πρώτη Σταυροφορία και από ένα στην άλωση της Αθήνας από τους Φράγκους, στην ανακήρυξη της Κυριακής της Ορθοδοξίας και στην καθιέρωση της ακολουθίας του Ακάθιστου Ύμνου. Επρόκειτο, λοιπόν,

Από την τελετή των εγκαινίων του, στις 3 Μαΐου 1837, το Οθώνιο Πανεπιστήμιο είχε συγκεντρώσει στις αίθουσες και στις δημόσιες τελετές του ένα σημαντικό αριθμό ακροατών. Και αναφέρομαι, εδώ, μόνο στους επετειακούς εορτασμούς ή στις τακτικές πανεπιστημιακές διαδικασίες, όπως η εγκατάσταση των νέων πρυτανικών αρχών ή οι ποιητικοί διαγωνισμοί, που συνιστούσαν γεγονότα της μικρής αθηναϊκής ζωής. Η περιγραφή του Ράλλειου διαγωνισμού του 1860, από τον Eugene Yemeniz στη *Revue des deux Mondes*, είναι ενδεικτική της μεγάλης συμμετοχής, της μετατροπής μιας πανεπιστημιακής τελετής σε λαϊκό δρώμενο:

Τη μέρα αυτή, ολόκληρη η Αθήνα βρίσκεται στο πόδι. Όλες οι κοινωνικές τάξεις δείχνουν τον ίδιο ζήλο. Τα καφενεία και οι αγορές ερημώνουν. Οι πλατείες είναι κατάμεστες από κόσμο που χειρονομεί, φωνάζει και συζητά με την έξαψη που είναι φυσική σ' αυτό τον λάο [...]. Στο τέλος της τελετής, ο δαφνοστεφανωμένος ποιητής γίνεται δεκτός από το πλήθος με ζητωκραυγές και οδηγείται στο σπίτι του σχεδόν με θριαμβευτική πομπή².

Στην τέταρτη και στην πέμπτη, κυρίως, δεκαετία του 19ου αιώνα, στις αίθουσες των σχολών συγκεντρωνόταν ένα ετερόκλητο πλήθος, που δεν περιοριζόταν στους φοιτητές ή τους «ακροατές»³, σε όλους, δηλαδή, όσοι διεκδικούσαν μια, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο, θεσμοθετημένη σχέση με το Πανεπιστήμιο. Περιελάμβανε και άλλους, όπως σημειώνει ο χρονικογράφος του Πανεπιστημίου Ιωάννης Πανταζίδης: «νεανία και παιδιά πολλάκις εκ των εις γυμνάσιον φοιτώντων, μεσήλικες και πολιότριχες, φουστανελλοφόροι και ευρωπαϊκώς ενδεδυμένοι, ρασοφόροι και τας πολυπτύχους νησιωτι-

στην πραγματικότητα για πέντε μαθήματα αφιερωμένα στη βυζαντινή περίοδο στενά συνδεδεμένα με την Ορθοδοξία, ενώ το έκτο αφορούσε στον βίο του Γεωργίου Καραισκάκη, άλλως στην τελευταία άλωση των Αθηνών από τους Τούρκους. Βλ. «Διδασκαλία της ιστορίας», *Πανδώρα* I, φ. 238 (15 Φεβρουαρίου 1860), 536.

2. Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Ποίηση και ιδεολογία: Οι αθηναϊκοί πανεπιστημιακοί διαγωνισμοί (1851-1877)», *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987*, τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1989, σ. 596· το απόσπασμα, σε μετάφραση του συγγραφέα.

3. Οι «ακροατές» μπορούσαν να παρακολουθούν συγκεκριμένα μαθήματα και να παίρνουν πιστοποιητικά φοίτησης ή και να εξετάζονται σε αυτά. Όπως παρατηρεί ο Κ. Λάμπας, ο θεσμός, γερμανικής προέλευσης, είχε ως στόχο την προσέλκυση περισσότερων στις πανεπιστημιακές αίθουσες αλλά δεν λειτούργησε παρά για λίγα χρόνια, λόγω της δυσπιστίας της κρατικής μηχανής προς αυτόν και της απουσίας κινήτρων για τους συμμετέχοντες. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Ε.Κ.Π.Α., 1997, σ. 144-147.

κάς περισκελίδας περιβεβλημένοι⁴, όλοι όσoι επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στις διαδικασίες του νέου εκπαιδευτικού ιδρύματος, να ακούσουν, να αποκτήσουν γνώσεις, ακόμη και να περάσουν την ώρα τους. Και ήταν στην πραγματικότητα περισσότεροι από τους πενήντα δύο, όλους κι όλους, εγγεγραμμένους φοιτητές στο πρώτο εξάμηνο λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Ακόμη και όταν επρόκειτο για μαθήματα τα οποία θεωρητικά απευθύνονταν σε ένα πιο εξειδικευμένο κοινό, όπως εκείνα των φυσικομαθηματικών επιστημών, οι διδάσκοντες ενδιαφέρονταν να προσελκύσουν ακροατές ανακοινώνοντας στον Τύπο τις ώρες διδασκαλίας ή εκτελώντας θεαματικά πειράματα, πέρα από την ύλη που είχαν προγραμματίσει να διδάξουν⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία, παρά τη μικρή της παρουσία στο πρόγραμμα μαθημάτων, με δύο έδρες στη Φιλοσοφική Σχολή, αποτελούσε προνομιακό πεδίο: μάθημα που δεν απαιτούσε συστηματική παρακολούθηση ή προετοιμασία (όπως, λ.χ., η ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων της αρχαίας γραμματείας), και κυρίως, μάθημα που ενδιέφερε κάθε πολίτη του νέου κράτους ο οποίος ήθελε να πληροφορηθεί για τους προγόνους του ή γενικότερα για το παρελθόν, συγκέντρωνε στις αίθουσες μεγάλα ακροατήρια. Συνέτεινε σ' αυτό το γεγονός ότι από τη διδακτική έδρα πρόσφεραν τις γνώσεις τους καθηγητές με εγνωσμένο κύρος αλλά και μεγάλη ρητορική ικανότητα: πρώτα ο Κωνσταντίνος Σχινάς και ο Θεόδωρος Μανούσης, αργότερα ο Κ. Παπαρρηγόπουλος και ο Δημήτριος Βερναρδάκης και, στο τέλος του 19ου αιώνα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Γεώργιος Κρέμος και ο Παύλος Καρολίδης. Στις περιγραφές που διαθέτουμε για τους ακροατές των μαθημάτων τους, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Πανεπιστημίου, κυριαρχεί η εικόνα της πάνδημης συμμετοχής ενός κοινού το οποίο δεν περιορίζεται στους φοιτητές ή στη μικρή κοινότητα των εγγεγραμμάτων της εποχής.

Ελάτε μαζί μου, λόγου χάρη, στην αίθουσα όπου κάνει τις καθημερινές του παραδόσεις ο καθηγητής Μανούσης, και θα τη βρείτε γεμάτη όχι μόνο από τακτικούς φοιτητές αλλά και από άλλους που εκμεταλλεύονται με ενθουσιασμό την ευκαιρία να παρακολουθήσουν ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο από την Παγκόσμια Ιστορία. Βρίσκονται εδώ ο αδειούχος στρατιώτης με την γκρίζα στολή του, και δίπλα του ο ιερέας της ενο-

4. Ιωάννης Πανταζίδης, *Χρονικόν της πρώτης πεντηκονταετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα 1889, σ. 30.

5. Βλ. σχετικά παραθέματα στο Έλενα Α. Μανιάτη, *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα): Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργαστηρίων φυσικών επιστημών, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας, Θεωρίας των Επιστημών*, Ε.Κ.Π.Α., 2001, σ. 82.

ρίας με το μακρύ μαύρο ράσο του και το καμηλαύκι του. Σ' ένα άλλο θρανίο είναι ένας νέος που, καθώς δείχνουν τα μακριά του μαλλιά, προορίζεται για το ιερατικό λειτούργημα. Εδώ κι εκεί ανακατεμένοι μ' αυτούς είναι αρκετοί κάτοικοι της πόλης που ξεφεύγοντας, από τις έγνοιες της ημέρας, μπαίνουν για μια δυο ώρες στο Πανεπιστήμιο πριν να γυρίσουν στα σπίτια τους⁶.

Η ειδυλλιακή αυτή περιγραφή, χαρακτηριστική της αντίληψης που συνέδεε την ιστορία με τη μόρφωση και την πνευματική καλλιέργεια, ανήκει στον Αμερικανό περιηγητή Henry M. Baird, ο οποίος επισκέφθηκε το Πανεπιστήμιο της Αθήνας το ακαδημαϊκό έτος 1850-51· τα πράγματα διαφοροποιούνταν στο μέτρο που το μάθημα αποκτούσε εθνική χροιά, όταν αφορούσε στην πατρώα ιστορία. Όποτε, λόγου χάρη, ο Θ. Μανούσης επρόκειτο να διδάξει την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως:

Ναι! ήρχετο η ώρα της παραδόσεως του Μανούση και αι λοιπαί αίθουσαι του Πανεπιστημίου εκενούντο και οι μαθηταί πάντες έτρεχον προτροπάδην εις την ακρόασιν αυτού. Ανέβαινε την έδραν και χίλια όμματα προσέβλεπον αυτόν ασκαρδαμυκτί, και χίλια ώτα έστεκον ατενή εις την λαλιά του! Εκινείτο, επαθαίνετο, εδάκρυε και συνεκινείτο και συνεπαθαίνετο και συνεδάκρυε το ακροατήριον. Ου μόνον δε του Πανεπιστημίου οι φοιτηταί, αλλά και οι των γυμνασίων και των σχολείων και αυτοί οι πάσης παιδείας άγευστοι πολίται έτρεχον ασθμαίνοντες εις του Μανούση τας παραδόσεις⁷.

Η διαμόρφωση του χαρακτήρα απέρρευε από τη δύναμη των λόγων του διδάσκοντος, από την ίδια του την παρουσία: «Πρωτεύς αληθινός, ουδέν άλλο ποιεί ή εξακολουθεί το έργον και την αποστολήν του θείου και άκρου διδασκάλου»⁸, σημείωνε εμφαντικά ο Δημήτριος Βερναρδάκης στον εισιτήριο λόγο του στο μάθημα της γενικής ιστορίας το 1862. Αναφερόταν στον Μανούση –υπό τη συγκίνηση και το συναισθηματικό βάρος του στενού μαθητή και διαδόχου, καθώς μιλούσε για τον προκάτοχο και δάσκαλό του– ως πρωταγωνιστή θεατρικού δράματος σε κατάμεστες αίθουσες, όπου και μόνη η παρουσία του επέβαλλε τη σιωπή, προκαλούσε τον σεβασμό και την προσοχή. Σε αυτή την εξιδανικευμένη εικόνα αξίζει να προσέξουμε τα χαρα-

6. Βλ. τη μαρτυρία του περιηγητή Henry M. Baird, *Modern Greece: A narrative of a Residence and Travels in that Country*, Νέα Υόρκη 1856, σ. 84-85, ανθολογημένη στο Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, Ερμής/Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, τ. Β': 1895-1967, Αθήνα 1990, σ. 326.

7. Στη νεκρολογία του που φιλοξενήθηκε στα «Εσωτερικά» της εφημερίδας *Αθηνά*, φ. 2714, 5 Νοεμβρίου 1858.

8. Δ. Βερναρδάκης, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Γενικής Ιστορίας, εκφωνηθείς τη 20ή Ιανουαρίου 1862*, Αθήνα 1862, σ. 5.

κτηριστικά που αποδίδονται στον διδάσκοντα: ευγλωττία, πολυμάθεια στηριγμένη στην επιστημονική γνώση, παραστατικότητα, φαντασία, κρίση, και, κυρίως, εύρος ψυχής και συναισθημάτων. Ένας μικρός θεός, ο Δάσκαλος, με το κύρος της αυθεντίας του, καλούσε τους νέους να συμμετάσχουν στα αφηγούμενα, κινητοποιώντας πλήθος συναισθημάτων, προσφέροντας γνώση, και διαπλάθοντας τελικά την προσωπικότητά τους⁹.

Η διαδοχή του πρώτου καθηγητή ιστορίας Κωνσταντίνου Σχινά από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1851) και η στροφή του δεύτερου προς τη διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους εδραίωσε τη συγκίνηση ως χαρακτηριστικό που διέτρεχε τα ακροατήρια που κατέκλυζαν τις αίθουσες. Ο ιστορικός με τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας, όπως αυτή αποκρυσταλλωνόταν στις αίθουσες και στο πολύτομο έργο του, δεν στόχευε μόνο στη διαμόρφωση ελεύθερων, ηθικών και μορφωμένων ανθρώπων αλλά και στη συγκρότηση πολιτών με ενεργό εθνική συνείδηση και γνώση του αντίστοιχου παρελθόντος. Το Πανεπιστήμιο –ενισχυμένο λόγω της συμμετοχής του στον αντιοθωνικό αγώνα και της δυναμικής παρουσίας του φοιτητικού κινήματος– ήταν πλέον ο χώρος που φιλοξενούσε το «κράτιστον εργαστήριο», τη διδασκαλία της εθνικής ιστορίας. Η ιστορία δεν αντιμετωπιζόταν πλέον μόνο ως μορφωτικό αγαθό, απαραίτητο για την απελευθέρωση από τα δεσμά της αμάθειας, αλλά μετατρέποταν σε μέσον παρασκευής της εθνικής ιδεολογίας, σε απαραίτητο εφόδιο του πολίτη του ελληνικού έθνους και κράτους. Συνεχίζοντας την παράδοση του Θ. Μανούση, ο Παπαρρηγόπουλος αντιλαμβάνονταν τη διδασκαλία ως δράμα με τον εαυτό του πρωταγωνιστή και μύστη των νέων φοιτητών. Σε μια νέα όμως εθνική προοπτική ο ιστορικός έπλαθε προσωπικότητες, εμφυσούσε τον πατριωτικό παλμό σε αυτές. «Τριακόσιοι νέοι μετά προ-

9. Η αναφορά στον πανεπιστημιακό δάσκαλο ως κάτοχο της αλήθειας, ως αναμορφωτή της ανθρωπότητας αποτέλεσε μία από τις βασικές συνισταμένες της λειτουργίας του Πανεπιστημίου. Ο καθηγητής αποτελούσε το «άλας της Γης», τον «εκπαιδευτή του ανθρωπίνου γένους», όπως υποστήριζε ο Fichte στις διαλέξεις του για τον προορισμό του επιστήμονα, κείμενα που θεωρήθηκαν από τους θεμέλιους λίθους του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το 1810. (Alain Renaut, *Οι επαναστάσεις του Πανεπιστημίου. Δοκίμιο για τη νεωτερικότητα της Παιδείας*, μτφρ. – πρόλογος Γιώργος Σταμέλος – Κώστας Καρανάτσης, Αθήνα, Gutenberg, 2003, σ. 198.) Η μετάβαση από τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια της Εκκλησίας στα πανεπιστήμια της νεωτερικότητας οδήγούσε στη μετεξέλιξη μιας σειράς εννοιών που είχαν συνοδεύσει τα πρώτα στη λειτουργία τους. Στα πανεπιστήμια, που θεωρούνταν ναοί της γνώσης, ο δάσκαλος μπορεί να μην επιτελούσε πλέον το ρόλο του απεσταλμένου του θείου, η παρουσία του όμως οριζόταν από την αυθεντία της επιστήμης. Η αποστολή του ήταν η μεταφορά της γνώσης στους φοιτητές, μιας γνώσης που δεν επιδεχόταν αμφισβητήσεις (στο ίδιο, σ. 196-201).

φανών συγκινήσεων ηκρώνοντό μου εν τω πανεπιστημίω αφηγουμένου τα κατά την πτώσιν της μεγαλομάρτυρος νήσου»¹⁰, σημείωνε το 1875 ο συγγραφέας της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* απαντώντας στην κριτική του Κ. Νικόδημου ότι υποτιμούσε τη συμβολή των Ψαρών στον Αγώνα του 1821. Η εθνική ιστορία έπρεπε να διδάσκει τις επερχόμενες γενεές «μετά προφανών συγκινήσεων».

Οι αίθουσες διδασκαλίας δεν αποτελούσαν μόνο τον τόπο εκδίπλωσης του διδακτικού λόγου, αλλά και των αντιδράσεων που εκείνος προκαλούσε. Πολύ συχνά μετατρέπονταν σε θέατρα διενέξεων, σε χώρους συγκρούσεων, όπου αποδεικνυόταν, για ακόμη μία φορά, η σύνδεση της ιστορίας με την πολιτική, αναδεικνύονταν οι αντιδράσεις τις οποίες προκαλούσε η πρόδηλη συσχέτισή τους. Οι περιγραφές των ακροατηρίων, όπως καταγράφηκαν στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο για τα Μανούσεια¹¹ και τα Βερναρδάκεια¹², μας μεταφέρουν και εδώ την αίσθηση της συμμετοχής ευρύτερων ακροατηρίων και του ενεργού ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης. Σε αυτή την περίπτωση, ο περιορισμός του ακροατηρίου στους φοιτητές, καθώς οι πρυτανικές αρχές απαγόρευαν σε οποιονδήποτε άλλο την είσοδο ως μέτρο πρόληψης ταραχών, ήταν ενδεικτικός τόσο των ορίων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, όσο και του φόβου για την πρόκληση ευρύτερων επεισοδίων.

Στις κατά το μάλλον ή ήττον εξιδανικευμένες εικόνες των αιθουσών, από τη γραφίδα συνήθως κάποιου περιηγητή, δημοσιογράφου ή λογίου, οι οποίοι περιέγραφαν επεισόδια ή εξυμνούσαν κάποιον διδάσκοντα, η ρητορική δεινότητα των ιστορικών αποδεικνυόταν από την προσέλευση ενός ετερόκλητου κοινού, που δεν πρέπει να υπερέβαινε τις μερικές εκατοντάδες ανάμεσά τους, και πρόσωπα χωρίς καμία μόρφωση. Παρ' όλα αυτά, και μόνο η καταγραφή του γεγονότος είναι ενδεικτική του ενδιαφέροντος του κοινού για την ιστορία, όπως αποτυπωνόταν άλλωστε και στη δημοσίευση των εισιτηρίων λόγων και των μαθημάτων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Η περιγραφή μοιάζει αντιφατική, καθώς γνωρίζουμε ότι η αρχαϊζουσα καθαρεύουσα των διδασκόντων, η διαφοροποίηση της γλώσσας της αγόρευσης από την καθημερινή ομι-

10. *Εφημερίς*, 18 Φεβρουαρίου 1875, όπως παρατίθεται στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 321.

11. Τα Μανούσεια απασχόλησαν τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Περιγραφή και ανάλυση των γεγονότων βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 420-427 και Ιουλία Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων* 17 (1995), 94-106.

12. Βλ. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 467-471.

λία διαμόρφωσε ένα εργαλείο μεταβίβασης της γνώσης που απευθυνόταν σε μια συγκεκριμένη ομάδα φοιτητών και εγγράμματων κατοίκων. Στον βαθμό βέβαια που οι περιγραφές αποτυπώνουν την πραγματικότητα, εκφράζουν κατά κύριο λόγο την επιθυμία σημαντικής ομάδας κατοίκων του νέου βασιλείου να συμμετάσχει στις διαδικασίες και στις τελετές του νέου ιδρύματος. Με τη συμμετοχή τους «νομιμοποιούσαν» τον δημόσιο και παρεμβατικό ρόλο του Πανεπιστημίου ως κέντρου δημιουργίας και μετάδοσης γνώσης προς μια εθνική κοινότητα, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς στην οθωνική περίοδο ήταν σχεδόν ασφικτικοί οι όροι δημιουργίας οποιουδήποτε είδους συσσωματώσεων και διεξαγωγής δημόσιων μαθημάτων.

Η αρχαΐζουσα καθαρεύουσα, λοιπόν, αποτελούσε έναν πρώτο φραγμό για τους πιθανούς, εκτός των φοιτητών, ακροατές. Δεν ήταν ο μόνος. Από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα η φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου γνωρίζει σημαντικές αλλαγές. Η παρουσία του, ως ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος, στο δημόσιο πεδίο σταθεροποιήθηκε και ενισχύθηκε, λόγω της αίγλης που απέκτησε από τη συμμετοχή του στον αντιοθωνικό αγώνα αλλά και της αύξησης του αριθμού των φοιτητών και των αποφοίτων. Το φοιτητικό σώμα, μέσα από τα επεισόδια των πρώτων δεκαετιών, κυρίως όμως με την έντονη και οργανωμένη συμμετοχή του στα γεγονότα της περιόδου 1862-1864, συγκροτεί μια δυναμική συνιστώσα στο πολιτικό γίγνεσθαι. Την ίδια περίοδο, το ίδρυμα υπήρξε αποδέκτης σημαντικού αριθμού κληροδοτημάτων και δωρεών που στόχευαν στη διενέργεια διαγωνισμών και στην αθλοθέτηση βραβείων για ποικίλους τομείς της πνευματικής ζωής του νεοσύστατου βασιλείου. Ως «εργαστήριο παραγωγής ιδεολογίας»¹³, ανέλαβε πολύ σύντομα την ευθύνη της συγκρότησης του κανόνα για τις πλέον ουσιώδεις συνισταμένες της εθνικής ιδεολογίας, με σημαντικότερη βέβαια πράξη τη θεσμοθέτηση των ποιητικών αγώνων από το έτος 1851 και μετά.

Μετά το 1870, ο φοιτητικός πληθυσμός γνώρισε, έστω και με διακυμάνσεις, εντυπωσιακή άνοδο, φαινόμενο με ευρωπαϊκές διαστάσεις, όπως επισημαίνει και ο Κώστας Λάμπας¹⁴, το οποίο στην ελληνική περίπτωση συνδεόταν με τη δημιουργία νέων γυμνασίων και την εξάπλωση του εκπαιδευτικού δικτύου στην ενδοχώρα. Από τους 52 εγγεγραμμένους φοιτητές του πρώτου εξαμήνου λειτουργίας του Πανεπιστημίου φτάνουμε το 1862-1863 τους 301 και το 1881-1882 τους 636¹⁵. Ταυτόχρονα, μεταβάλλεται και η σύνθεση του

13. Π. Μουλλάς, *ό.π.*, σ. 600.

14. Κ. Λάμπας, *ό.π.*, σ. 276 και γενικότερα για τις εγγραφές των φοιτητών/τριών στο Πανεπιστήμιο τον 19ο αιώνα, σ. 272-285.

15. Στο *ίδιο*, σ. 273-275.

φοιτητικού πληθυσμού. Από τα μέσα του 19ου αιώνα καταργήθηκε ο θεσμός των «ακροατών», ενώ οι ημεδαποί φοιτητές αυξήθηκαν υπέρμετρα σε σχέση με τους ομογενείς συναδέλφους τους. Η εξομοίωση των όρων εγγραφής και η κατάργηση της Εξεταστικής Επιτροπής, η οποία είχε συσταθεί με σκοπό τη διευκόλυνση των διαδικασιών και την προσέλκυση όλο και περισσότερων φοιτητών από το εξωτερικό, συνιστούσαν μέτρα τα οποία δυσχέραναν την προσέλκυση ομογενών και οδηγούσαν στην αποκλειστική, σχεδόν, συγκρότηση των φοιτητικών ακροατηρίων από ημεδαπούς¹⁶. Το Πανεπιστήμιο αναλάμβανε κατ' εξοχήν την εκπαίδευση των νέων φοιτητών του –Ελλήνων υπηκόων, ομογενών και αλλοδαπών–, οι οποίοι θα στελέχωναν την εκπαίδευση, την κρατική μηχανή και γενικότερα τον δημόσιο βίο στο ελληνικό βασίλειο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η στροφή προς την εξειδίκευση και τον επαγγελματισμό, τα νέα αιτούμενα του αναπτυσσόμενου ελληνικού κράτους, οδηγούσε σταδιακά στη συγκρότηση της έννοιας της φοίτησης ως συμμετοχής σε κλειστά σχήματα επιστημονικής και επαγγελματικής κατάρτισης. Το εθνικόν πανδιδακτήριον μεταβαλλόταν σε φυτώριο νέων επιστημόνων, σε ίδρυμα παροχής υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, η οποία προσανατολιζόταν πάντα στην υπηρεσία των εθνικών στόχων.

Στην περίπτωση της ιστορίας, ο Σπ. Λάμπρος, στα τέλη της δεκαετίας του 1870, μεταθέτει το κέντρο βάρους της ιστορικής διδασκαλίας, από τη συγκρότηση ενήμερων πολιτών, στην προετοιμασία καλών ιστορικών και διδασκάλων με ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία¹⁷. Η διδασκαλία του συνδεόταν κατά μείζονα λόγο με την έρευνα και την παροχή υψηλής εξειδικευμένης γνώσης, παρά με τη διδακτική και τον παιδαγωγικό ρόλο της ιστορίας. Στην πραγματικότητα, μέσα από τη φροντιστηριακή και αρχειακή εργασία, οι ιστορικές σπουδές συγκροτήθηκαν, απέκτησαν περιεχόμενο και μεθοδολογία, στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν και τη μετέπειτα ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή. Πρωτοστατούντος του Σπ. Λάμπρου, μια σειρά νέων στοιχείων χαρακτηρίζουν την ιστορική παραγωγή: δημιουργία ιστορικών αρχείων (αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 1882· Γενικά Αρχεία του Κράτους, 1914), βιβλιοθήκες, εξειδικευμένα περιοδικά, επιστημονικά συγγράμματα, εγχειρίδια για τη μεθοδολογία της ιστορικής εργασίας, στοιχεία που οδη-

16. Στο ίδιο, σ. 141-144. Βλ. και Κώστας Παπαπάνου, *Χρονικό - Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, Αμερικάνικο Κολλέγιο Θηλέων, 1970, σ. 119.

17. Βλ. μια πρώτη προσέγγιση στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η εισαγωγή της φροντιστηριακής ιστορικής διδασκαλίας στο πρόγραμμα σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, 1998, σ. 63-72.

γούσαν στη συγκρότηση ενός επιστημονικού λόγου πυκνού και με συγκεκριμένα εννοιολογικά εργαλεία, διευρύνοντας σταδιακά την απόσταση ανάμεσα στον εξειδικευμένο ιστορικό και τον φιλόστορα. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η εξειδίκευση, το επιστημονικό σύγγραμμα, η γνώση των απαραίτητων τεχνικών και μεθόδων προσέγγισης των πηγών αποτελούν πλέον όρους συμμετοχής σε μια επιστημονική κοινότητα η οποία δεν αμφισβητούσε την εθνική χρησιμότητα της ιστορίας· αντιθέτως, την αναδείκνυε. Πρόκειται για στοιχεία που, σε μεγάλο βαθμό, μετέφεραν τα αντίστοιχα σχήματα όπως είχαν διαμορφωθεί στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ο πανεπιστημιακός ιστορικός δεν έπαυε να αποτελεί τον άταχο της αλήθειας, ωστόσο τώρα η αποστολή του δεν περιοριζόταν στη μεταφορά της γνώσης αλλά περιελάμβανε και την εισαγωγή των νεοφώτιστων στην έρευνα. Καθώς η ιστορική έρευνα ταυτιζόταν με την ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας, ο καθηγητής έδινε το χρίσμα, γινόταν διαμεσολαβητής στη διαδικασία της μύησης.

Οι μεταβολές στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου και η αύξηση του αριθμού των φοιτητών ενέτειναν ένα πρόβλημα που είχε ήδη διαφανεί από τις αρχές της λειτουργίας του Εθνικού Πανεπιστημίου: το πρόβλημα της υποδοχής των γνωστικών αντικειμένων, και εν προκειμένω της ιστορίας, από ένα πλατύτερο κοινό. Καθώς τα ακροατήρια των αιθουσών περιορίζονταν στους φυσικούς αποδέκτες τους, παρέμενε έντονο το πρόβλημα της διάχυσης της ιστορίας, και ιδιαίτερα της εθνικής, σε ένα κοινό που δεν ήταν πλέον σε θέση να ενταχτεί στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, σε συνδυασμό και με έναν αριθμό λογίων που επιζητούσαν την ευρύτερη προβολή και επαφή τους με αυτό και την οικονομική ενίσχυσή τους. Το έδαφος ήταν πρόσφορο, καθώς το ενδιαφέρον για την εθνική ιστορία και ιδιαίτερα για το Βυζάντιο γινόταν ολοένα και πιο έντονο. Σημαντικά πολιτικά συμβάντα, όπως ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η αναγνώριση του αυτοκέφαλου της ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συντέλεσαν καθοριστικά σε αυτή την εξέλιξη¹⁸, η οποία αποτυπώθηκε και στη σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή.

Το 1865 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αλλά και ο έτερος καθηγητής της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Δ. Βερναρδάκης συμμετείχαν στην ίδρυση του συλλόγου «Αθήναιον», με στόχο τη διεξαγωγή δημόσιων ακροάσεων, σε γλώσσα καταληπτή για ένα κοινό που δεν έτυχε συστηματικής παιδείας και ασχολούνταν με αλλότρια επαγγέλματα, και ιδιαίτερα τις γυναίκες. Επρόκειτο για έργο εθνικό, όπως τόνιζε και το ανώνυμο εισαγωγικό σημείωμα στη σχετική αγγελία του περιοδικού *Πανδώρα*, επαινώντας την καινοτόμο

18. Βλ. και Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 175-189.

σύλληψη, το οποίο αναφερόταν και στην επιρροή των αντίστοιχων ευρωπαϊκών συλλόγων και του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1861¹⁹. Έναν χρόνο πριν, στο ίδιο περιοδικό, ο εκδότης Νικόλαος Δραγούμης είχε δημοσιεύσει ένα επιστολιμαίο άρθρο για τον Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης, όπου επαινούσε ιδιαίτερα τα δημόσια μαθήματα τα οποία οργάνωνε. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αγόρευση, σε αντίθεση με την ανάγνωση, «αντί να βαρύνει αναψυχεί, διδάσκει και ηθοποιεί»²⁰. Και σημειώνει, ιδιαίτερα για την ιστορία: «Νομίζω προ πάντων και αναγκαία και ωφέλιμα τα ιστορικά αναγνώσματα, καθ' όσον έκαστος οφείλει να έχη κατά το μάλλον και ήττον ιδέαν τινά της ιστορίας του έθνους εις ο ανήκει [...]»²¹. Στην ελληνική περίπτωση, η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας ήταν απολύτως επιβεβλημένη και ιδιαίτερα επιβοηθητική για τον ρήτορα:

Επειδή δε ουδενός έθνους ιστορία πλουτεί παραδειγμάτων μεγαλοπρεπών και αξιομιμήτων όσον η του ημετέρου, και επειδή ουδέν έθνος ανεβίβασε την ηθικήν εις τον κολοφώνα της τελειότητας όσον το ελληνικόν, εύκολο εις τον ευφυά ρήτορα να αρύεται εξ αυτών, και πλάσσων και υπομνηματίζων μετ' επιτηδειότητος και εγκρατείας λόγου να παραδίδη εις το ακροατήριον»²².

Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο ζωής του συλλόγου «Αθήναιοι». Στις αίθουσές του, πάντως, ακούστηκαν πολυάριθμες ανακοινώσεις, αρκετές από τις οποίες αφιερωμένες στην εθνική ιστορία. Έχουν επισημανθεί δύο τουλάχιστον διαλέξεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, το 1866 και το 1867, δημοσιευμένες και αφιερωμένες στο Βυζάντιο²³.

Το Σύνταγμα του 1864 και η δυνατότητα δημιουργίας συλλόγων και σωματείων οδήγησαν σε έναν εξαιρετικά υψηλό αριθμό συλλογικοτήτων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με βάση αντίστοιχες νομοθετικές μεταβολές. Το 1865 ιδρύθηκε ο «Παρνασσός»,

19. Για τον ΕΦΣΚ σημειώνω ενδεικτικά τη μελέτη του Χάρη Εξερτζόγλου: *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

20. «Περί του Φιλολογικού Συλλόγου. Επιστολή Ζ'», *Πανδώρα* ΙΕ', φ. 351 (1η Νοεμβρίου 1864), 421.

21. Στο ίδιο, σ. 423.

22. Στο ίδιο.

23. «Περί της Στάσεως της λεγομένης του Νίκα και περί του ναού της Αγίας Σοφίας», *Πανδώρα* ΙΣΤ', φ. 382 (15 Φεβρουαρίου 1866), 501-511, και «Περί των δύο πολιτικών ακολουθιών της Εκκλησίας ημών, ήτοι του Ακαθίστου Ύμνου και της Υψώσεως του Σταυρού», *Πανδώρα* ΙΖ', φ. 403 (1 Ιανουαρίου 1867), 457-467.

τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις του οποίου αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς της αθηναϊκής κοινωνίας²⁴. Στη «συλλογομανία» που ακολούθησε, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα²⁵, οι διαλέξεις, τα αναγνώσματα, τα δημόσια ή εσπερινά μαθήματα αποτέλεσαν, μαζί με τις άλλες δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων (κυρίως την ίδρυση σχολείων και κοινωφελών ιδρυμάτων, την καθιέρωση διαγωνισμών, τη διοργάνωση κοσμικών εκδηλώσεων), κεντρική δραστηριότητα, η οποία απευθυνόταν σε ένα κοινό ενηλίκων, με όχημα μια γλώσσα καταληπτή και θέματα προερχόμενα κυρίως από την ελληνική λογοτεχνία και ιστορία²⁶. Οι δημόσιες αυτές εκδηλώσεις συχνά διαχωρίζονταν σε εκείνες στις οποίες απαιτούνταν η καταβολή κάποιου αντιτίμου για την είσοδο, ενώ άλλες προσφέρονταν δωρεάν, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του «Παρνασσού».

Στις εκδηλώσεις αυτές διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο οι πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι. Γενικότερα, η σχέση των συλλόγων με το Πανεπιστήμιο αποτελεί ιδιαίτερο κεφάλαιο της ιστορίας του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος αλλά και των συγκεκριμένων συλλογικοτήτων, το οποίο δεν έχει ακόμη γραφεί. Είτε παραπληρωματική είτε ανταγωνιστική, η σχέση αυτή άσκησε σημαντική επίδραση τόσο στη φυσιογνωμία του Πανεπιστημίου όσο και των συλλόγων. Το 1879, στο πρώτο και μόνο Συνέδριο των συλλόγων, το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτελούσε τον πρώτο ιεραρχικά και λόγω παλαιότητας σύλλογο. Όπως επεσήμανε και ο πρύτανης Κωνσταντίνος Ζέγγελης το 1925 στην προσφώνησή του για τα σαράντα χρόνια της Χριστιανικής Εταιρείας, μιλώντας

24. Για την ιστορία του συλλόγου βλ. Κωνσταντίνος Α. Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951.

25. Ο σημαίνων ρόλος που διαδραμάτισαν οι σύλλογοι σε μια σειρά από τομείς της πολιτικής, πνευματικής και κοινωνικής ζωής, στο ελληνικό κράτος και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αποτελεί κοινή διαπίστωση της σχετικής βιβλιογραφίας. Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά οι μονογραφίες και τα άρθρα που θέτουν στο επίκεντρό τους τη σωματειακή οργάνωση στο πλαίσιο της μελέτης ευρύτερων θεμάτων (αθλητισμός, φιλανθρωπία) ή γεωγραφικών περιοχών (Μικρά Ασία, Θράκη κ.ά.). Οι μελέτες αυτές έχουν προσφέρει σημαντικό τεκμηριωτικό υλικό, καθώς και νέες οπτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις. Θα παρατηρήσουμε, όμως, ότι σπανίζουν οι προσπάθειες κατανόησης του συλλογικού φαινομένου. Για τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ βλ. από τις νεότερες προσεγγίσεις Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες γρηγορείτε: οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά ΙΔ'*, τχ. 27 (Δεκέμβριος 1997), 303-322, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

26. Βλ. και το κεφάλαιο για τις δημόσιες διαλέξεις στον κανονισμό του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου στο *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Σύγγραμμα περιοδικόν ΣΤ' (1871-1872)*, ζ'.

για τη σχέση συλλόγων-Πανεπιστημίου: «Κοινάί προσπάθειαι το συνδέουν, κοινός είνε ο μετ' αυτών αγών και κοινόν το γέρας. Η επιστημονική της Ελλάδος πρόοδος». Σύμφωνα με τον πρύτανη οι σύλλογοι αυτοί (ανάμεσά τους ο «Παρνασσός», η «Αρχαιολογική Εταιρεία», η «Ιατρική Εταιρεία») «αρδεύονται» από το Πανεπιστήμιο, καθώς οι καθηγητές του ήταν πρόεδροι ή μέλη των διοικητικών συμβουλίων τους. «Τας Εταιρείας όθεν αυτάς δεν θεωρούμεν απλώς συμμάχους εν κοινώ αγώνι, αλλά τέκνα ίδια πνευματικής οικογενείας έξω του Πανεπιστημίου θεμελιώσαντα»²⁷. Καθηγητές και υφηγητές ιστορίας, όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο Δημήτριος Βερναρδάκης, ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Παύλος Καρολίδης, ο Γεώργιος Κρέμος, πρωτοστάτησαν στη δημιουργία συλλόγων και συνέβαλαν καθοριστικά στη στελέχυσή τους. Μέσω των συλλόγων επιχειρήθηκε η προσέγγιση με ένα ευρύτερο κοινό, η διάχυση της εθνικής ιστορίας σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, στο οποίο μετείχαν και οι συγκεκριμένοι λόγιοι. Σε αυτό το πλαίσιο, η καθηγητική τους ιδιότητα αποτελούσε σημαντική παράμετρο της δημοτικότητάς τους, αλλά και των ηγετικών ρόλων που καταλάμβαναν²⁸.

27. Το Αθήνησι Πανεπιστήμιον, Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγελη, τακτικού καθηγητού της ανοργάνου χημείας, Έκθεσις των επί της πρυτανείας αυτού κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1924-1925 πεπραγμένων αναγνωσθείσα τη 28 Φεβρουαρίου εν τη μεγάλη αιθούση του Πανεπιστημίου, Αθήνα 1926, σ. 26-27.

28. Η διαπιστωμένα έντονη δημόσια παρουσία, με πολλαπλούς τρόπους, των πανεπιστημιακών καθηγητών δεν αποτελεί εγχώρια ιδιοτυπία. Σε όλο τον 19ο αιώνα, στην Ευρώπη, οι πανεπιστημιακοί, και ιδιαίτερα οι καθηγητές της ιστορίας, ενεπλάκησαν ενεργά στη δημόσια ζωή, καθώς η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι δημιούργησαν ένα νέο σκηνικό, μέσα στο οποίο έκαναν δυναμικά την εμφάνισή τους. Σε έναν αιώνα ρομαντισμού, οι κάτοχοι της ιστορικής αλήθειας διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην υπεράσπιση των εθνικών ιδεωδών αλλά και των τρεχουσών πολιτικών. Στην πρωσική σχολή, επιφανείς ιστορικοί όπως ο Droysen και ο Treitschke («κατασκίασαν») με το έργο τους το κοινό ιστορικό παρελθόν του νεαρού γερμανικού κράτους και στήριξαν το απολυταρχικό καθεστώς του Βίσμαρκ. Βλ. Konrad Jarausch, *Students, Society and Politics in Imperial Germany: the rise of Academic Liberalism*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1982, σ. 200-205, και G. Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, αναθεωρημένη έκδοση, Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press, 1983, σ. 91-92. Βλ. γενικότερα για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής τον συλλογικό τόμο Walter Laqueur (επιμ.), *Historians in Politics*, Λονδίνο-Καλιφόρνια, Sage Publications Ltd, 1974, και ιδιαίτερα τα άρθρα του Andreas Dorpalen, "Heinrich von Treitschke", σ. 21-35, και Charles E. McClelland, "Berlin Historians and German Politics", σ. 191-222. Στη Γαλλία, μετά την ήττα του 1871, οι θετικιστές ιστορικοί ανέλαβαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης, επιχειρώντας να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των μαθητών. Ο Ernest Lavisse συνέγραψε εγχειρίδια ιστορίας για το δημοτικό σχολείο, ενώ υπήρξε ο

Στα προγράμματα των δημοσίων μαθημάτων ή διαλέξεων, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να διαπιστώσει από τα αντίστοιχα κείμενα που φιλοξενούν τα περιοδικά των δυο σημαντικότερων συλλόγων με δημόσια μαθήματα, του «Παρνασσού» και του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», η ιστορία κατείχε σημαντική θέση²⁹. Η διδασκαλία της εντασσόταν σε μια ευρύτερη στοχοθεσία που αφορούσε στη γνώση του εθνικού παρελθόντος και στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας των ακροατών. Η εθνική ιστορία, η διδασκαλία της γλώσσας, η ανάγνωση και ερμηνεία των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά των προγραμμάτων των δημοσίων μαθημάτων ή διαλέξεων. Πέρα από την εθνική δεν απουσίαζε και η γενική ιστορία: η σταχυολόγηση ιστοριών από την παγκόσμια ιστορία, οι βιογραφίες μεγάλων ανδρών, όπως του Λίνκολν ή του Ιουλίου Καίσαρα, οι ηθικοπλαστικές ιστορίες από την αρχαιότητα, τα ανέκδοτα και τα παράξενα από τη νεότερη ιστορία, οι ιστορίες νεότερων κρατών, που έκαναν αισθητή σε μεγάλο βαθμό την παρουσία τους, όπως άλλωστε και στην ύλη των οικογενειακών περιοδικών και στις σελίδες των εφημερίδων. Ο στόχος ήταν η ψυχαγωγία και κυρίως η μόρφωση, η συγκρότηση του πολίτη, στοιχεία όμως που στο πρόγραμμα των μαθημάτων βρέθηκαν σε δεύτερη μοίρα και σε μεγάλο βαθμό αναγνώστηκαν εκ νέου στο πλαίσιο της κυριαρχίας της εθνικής ιστορίας. Η ελληνική αρχαιότητα, η νεότερη ελληνική ιστορία, κυρίως εντός του ελληνικού βασιλείου, και ιδιαίτερα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία πρόσφεραν μια σειρά από θέματα προς ανάπτυξη, ενώ ταυτόχρονα νοηματοδοτούσαν διαφορετικά τις σελίδες της παγκόσμιας ιστορίας. Μέσα από μια ελληνοκεντρική οπτική, εύλογα διαφοροποιούνταν, λ.χ., η θέση και ο ρόλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της ρωμαϊκής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο είτε η σχέση των Σταυροφόρων με το Βυζάντιο. Η ιστορία αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο της ελληνικής ταυτότητας, καθώς η εμφάνιση και η ενδυνάμωση ανταγωνιστικών ορθόδοξων εθνών στα Βαλκάνια διαμφισβητούσε το εθνικό υποκείμενο και οδηγούσε εντονότερα στην ανάγκη εθνικοποίησης τόσο των κατοίκων του ελληνικού κράτους όσο και των υπόδουλων ορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η προβολή του Βυζαντίου και η ανάδειξή του ως προγονικής κληρονομιάς λει-

εμπνευστής και συντάκτης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Βλ. C. Delacroix, F. Dosse και P. Garcia, *Les courants historiques en France. 19e-20e siècles*, Παρίσι, Armand Colin, 1999, σ. 53-56.

29. Τα προγράμματα αλλά και συνήθως οι σύντομες περιλήψεις των ανακοινώσεων που λάμβαναν χώρα στις αίθουσες των δύο συλλόγων φιλοξενήθηκαν στις σελίδες των ομώνυμων περιοδικών οργάνων τους.

τούργησε ανταγωνιστικά προς τους υπόλοιπους βαλκανικούς εθνικισμούς. Η θεματολογία των διαλέξεων συνδεόταν με τις εξελίξεις της εθνικής ιστοριογραφίας, απηχούσε τις μεταβολές και τον κυρίαρχο βηματισμό της.

Η διδασκαλία της εθνικής ιστορίας προϋπέθετε τον ενθουσιασμό, τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατή, την ταύτισή του με τους ήρωες, τα θετικά πρότυπα:

Τις δεν ανετινάσσετο και ακουσίως από του βάρθρου του, ότε η νεότης του Πανεπιστημίου ομού και του άστεως το γήρας συνήρχοντο επί το αυτό, όπως ακούσωσιν αυτού αφηγουμένου εν συγκινήσει τας νίκας του Βελισσαρίου και του Ηρακλείου, του Νικηφόρου Φωκά και του Βασιλείου, ότε οιοινεί ανηστημένοι από των χειλέων του αφηγήτορος πάντες παρίσταντο εις τας τελευταίας επωδύνους ημέρας της βασιλευούσης και εις τας υστάτας του εσχάτου βασιλέως στιγμάς ή ενόμιζον άλλοτε χαίροντες, ότι απηχεί εις τα ώτα των η βοή των μαχών και ο επινίκιος αλαλαγμός των ελευθερωτών της πατρίδος³⁰.

Το παραπάνω απόσπασμα από τον επικήδειο που εκφωνεί ο Σπ. Λάμπρος για τον Παπαρρηγόπουλο περιγράφει με τον πιο γλαφυρό τρόπο τα συναισθήματα των ακροατών του «Παρνασσού». Ενθουσιασμός, χειροκροτήματα ή κατανυκτική σιωπή που την ακολουθούσε το ξέσπασμα των χειροκροτημάτων ή των γέλιων. Στερεότυπες αντιδράσεις, που συναντάμε σε πολλές από τις περιγραφές των διαλέξεων και των μαθημάτων και οι οποίες υποδείκνυαν, στην πραγματικότητα, έναν τρόπο ακρόασης της εθνικής ιστορίας, «εκπαίδευαν» τους θεατές στη συμμετοχή τους στο ακροατήριο. Σε αυτό που ήταν το «δράμα» της ιστορίας, στην τελετουργική διαδικασία, όπως οριζόταν κάθε φορά από τους κανονισμούς και τα καταστατικά, σε μια διαδικασία άκρως ιεραρχημένη, το κοινό και ο ρήτορας αναλάμβαναν τους συγκεκριμένους ρόλους τους. Το κοινό αντιδρούσε, συμμετείχε, ερχόταν προετοιμασμένο για να μάθει την ιστορία των προγόνων του και, μέσω αυτής της «συγγενικής» σχέσης, να προσδιορίσει τον εαυτό του. Ο ρήτορας, ο δάσκαλος, οδηγούσε τους συμμετέχοντες σε αυτό το παρελθόν, όχι πάντοτε με επιτυχία, άλλοτε λόγω έλλειψης ακροατηρίου και άλλοτε λόγω δικής του αδυναμίας. Σε αυτή την εικόνα, όμως, έπρεπε να παραμείνουν κυρίως τα κατάμεστα ακροατήρια και η συγκίνηση του κοινού, ενός εθνικού κοινού η προσέγγιση του οποίου ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, πιο εύκολη, στο μέτρο που μια προφορική ανακοίνωση, ένα μάθημα, σε αντίθεση με ένα ακόμη και εκλαϊκευμένο κείμενο σε ένα περιοδικό, μπορούσε να υπερβεί τον σκόπελο του αναλφαβητισμού.

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των συλλόγων και οι διαφορετικές λειτουργίες

30. Σπ. Λάμπρος, «Επικήδειος αποχαιρετισμός εις Κωνσταντίνον Παπαρρηγόπουλον», *Λόγοι και Άρθρα 1887-1902*, Αθήνα 1902, σ. 303-307.

που επιτέλεσαν εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας δυσκολεύει την αποτίμηση αυτών των ακροατηρίων. Από τα στοιχεία που έχουμε για συλλόγους όπως ο «Παρνασσός» ή ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», παρά τη σχετική ρητορεία, δεν προκύπτει ότι τα μαθήματα αυτά, ως αναγνώσματα, ως εσπερινά μαθήματα ή ως διαλέξεις, μπόρεσαν να κινητοποιήσουν ευρύτερα σύνολα. Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι συνέρρεαν σε αυτά κυρίως εγγράμματοι αναγνώστες, μέλη της μεσαίας και ανώτερης τάξης, καθώς και φοιτητές ή μαθητές. Αναφέρομαι και πάλι στα μαθήματα και στις διαλέξεις, όχι στους εορτασμούς ή στις επετείους, οι οποίες, από τη φύση τους, προσείλκυαν ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο, δυναμική που αποτυπώνεται και στις περιγραφές για τον εορτασμό των πενήντα χρόνων της Επανάστασης του 1821 με την ανέγερση ανδριάντων του Ρήγα Φεραίου και του πατριάρχη Γρηγορίου Ε'³¹. Λίγα χρόνια αργότερα, ο εορτασμός της ίδιας επετείου πρόσφερε στο αθηναϊκό κοινό την πρώτη ιστορική έκθεση κειμηλίων και έγινε η αφορμή για ένα συμβάν από εκείνα που συγκροτούν τη δημόσια ιστορική μνήμη.

Το 1884 ο «Παρνασσός», σε συνεργασία με το πνευματικό του τέκνο, την «Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία» (ΙΕΕΕ)³², διοργάνωσε για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου έκθεση κειμηλίων του Αγώνα του 1821, επιδιώκοντας να προσελκύσει ευρύτερο κοινό και να εμπλουτίσει τις συλλογές της. Η «Έκθεση Μνημείων του Ιερού Αγώνος», όπως ονομάστηκε, άνοιξε τις πύλες της για το κοινό στις 25 Μαρτίου 1884. Στην τελετή των εγκαινίων, παρουσία της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού και πλή-

31. Βλ. Χάρης Εξερχζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεότερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), *Εόρτιος Τριακονταετίας*, 153-182, και Γιώργος Τζεδόπουλος, «Εθνική ομολογία και συμβολική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: Οι εθνομάρτυρες», *Μνήμων* 24 (2002), 107-143.

32. Η «Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία» ιδρύθηκε το 1882, με πρωτοβουλία του Σπ. Λάμπρου. Στα ιδρυτικά μέλη της περιλαμβάνονταν πανεπιστημιακοί όπως ο Νικόλαος Πολίτης, ο Γεώργιος Κρέμος, ο Αντώνιος Μηλιαράκης, ο δημοσιογράφος Τιμολέων Φιλήμων και ο ποιητής Γεώργιος Δροσίνης κ.ά. Η Εταιρεία στους στόχους της, σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη, περιελάμβανε «την περισυναγωγήν ιστορικής και εθνολογικής ύλης και αντικειμένων, συντελούντων εις διαφώτισιν της μέσης και νεωτέρας ελληνικής ιστορίας και φιλολογίας, του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού και σύστασιν μουσείου και αρχείου περιλαμβάνοντος τα τοιαύτα μνημεία του εθνικού βίου». Βλ. και Χαρίκλεια Γ. Δημητρακοπούλου, *Η ίδρυσις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 1982, σ. 4. Η πρόταση για την έκθεση αποσκοπούσε στη συγκέντρωση κειμηλίων για τη συγκρότηση ενός μουσείου για το 1821.

θους επισήμων, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προσφώνησε τον βασιλιά. Στην αντιφώνησή του ο τελευταίος στάθηκε ιδιαίτερα στο όφελος που θα αποκόμιζε η νέα γενιά από την παρακολούθηση της έκθεσης³³. Η έκθεση διήρκεσε δεκατέσσερις ημέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων την επισκέφτηκαν 26.000 άνθρωποι³⁴. Η έκθεση είχε εισιτήριο, παρά τις αντιδράσεις μερίδας της κοινής γνώμης, που θεώρησε άτοπο να καταβάλει κανείς αντίτιμο για να γνωρίσει τα τεκμήρια της προγονικής κληρονομιάς. Τελικά, καθορίστηκαν ημέρες και ώρες ελεύθερης εισόδου, ενώ οι μαθητές δεν πλήρωσαν εισιτήριο. Από τους 26.000 επισκέπτες, οι 17.000 παρακολούθησαν την έκθεση χωρίς να καταβάλουν χρήματα. Οι περισσότεροι ανήκαν στις «τάξεις του λαού», ανάμεσά τους και πολλές γυναίκες, καθώς και εργάτες που επωφελήθηκαν από τις αργίες του Πάσχα, ενώ αισθητή ήταν η παρουσία των μαθητών και των φοιτητών. Ο Τύπος εξέφρασε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι ο «απλός» κόσμος είχε αγκαλιάσει την έκθεση, η οποία είχε συγκινήσει τους παλαιότερους και είχε διδάξει τους νεότερους. Η *Εφημερίς* του Δ. Κορομηλά, η οποία υποδέχτηκε με ενθουσιασμό την έκθεση, δημοσίευσε σε συνέχειες αναλυτική περιγραφή της, που συνεχίστηκε και μετά το πέρας της³⁵.

Η οργάνωση της έκθεσης του 1884 αποτελούσε μια νέα διαδικασία προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού, με τις δικές της πειθαρχίες, αλλά και τα δικά της αιτούμενα. Όπως επισήμανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος είχε αναλάβει την επιλογή των εκθεμάτων, τα περισσότερα δεν είχαν ιδιαίτερες επεξηγηματικές λεζάντες, καθώς επρόκειτο για οικεία, γνωστά αντικείμενα, τα οποία όμως τώρα, μέσα στις προθήκες, και με την επιλογή και την κατάταξή τους, αποκτούσαν άλλο νόημα, συνθέταν τη δική τους αφήγηση για την Επανάσταση του 1821, μια αφήγηση εξόχως πειστικότερη και διδακτικότερη, όπως έδειξε, άλλωστε, και η συμμετοχή του κόσμου, από τα δημόσια μαθήματα. Η συμμετοχή του κοινού αποκτούσε τα χαρακτηριστικά μιας κοινής λατρείας, όπου όλοι λάμβαναν μέρος συγκροτώντας τον δικό τους κόσμο αληθείας μέσα από τη θέαση των αντικειμένων. Οι ιστορικοί –και θυμίζω εδώ ότι η ΙΕΕΕ συγκροτήθηκε από νέους λόγιους– αναλάμβαναν

33. Βλ. «Τα εγκαινία της εκθέσεως», *Εφημερίς*, φ. 86, 26 Μαρτίου 1884, σ. 2-3.

34. Βλ. και *Έκθεσις μνημείων του Ιερού Αγώνος, τη επιμελεία του Φιλολ. Συλλόγου «Παρνασσού» και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Κατάλογος*, Αθήνα 1884. Περιγραφή των εκθεμάτων στο *Δελτίον της Εβδομάδος*, φ. 4, 25 Μαρτίου 1884, σ. 1-3.

35. Η σειρά των δημοσιευμάτων, υπό τον ενδεικτικό τίτλο «Δάφναι και Τρόπαια», ξεκίνησε στις 27 Μαρτίου 1884 (φ. 88) και συνεχίστηκε για τους επόμενους δύο μήνες, σε 13 συνέχειες.

ναν να συγκροτήσουν το πρόσφατο παρελθόν μνημειοποιώντας το, αποστερώντας το ουσιαστικά από τις εντάσεις και τις πολιτικές συνδηλώσεις του. Το εγχείρημα είχε συνέχεια με την ίδρυση του μουσείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.

Εάν ο 19ος αιώνας υπήρξε, κατά τη διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά, ένας αιώνας «ιστορικής ανησυχίας», είναι σαφές ότι αυτή η ανησυχία διαχύθηκε με πολλαπλούς τρόπους προς διαφορετικούς αποδέκτες: εκδοτική κίνηση, δημιουργία συλλόγων, καθιέρωση τελετών και εορτών, διαλέξεις και δημόσια μαθήματα συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της εικόνας του παρελθόντος. Τη διάχυση και την πρόσληψη της ιστορικής γνώσης την καθόρισαν ποικίλες διαδικασίες που επηρεάστηκαν, σε σημαντικό βαθμό, από τη σύνθεση και την ταυτότητα των εκάστοτε ακροατηρίων: Έλληνες ή ξένοι, αυτόχθονες ή ετερόχθονες, πλούσιοι ή φτωχοί, αστοί ή αγρότες. Η εθνικότητα, η καταγωγή, η οικονομική κατάσταση, ο τόπος κατοικίας αποτέλεσαν στοιχεία που καθόρισαν την ταυτότητα των αποδεκτών αλλά και του παραγόμενου προϊόντος. Οι μαρτυρίες της εποχής υποδεικνύουν ότι υπήρξε ένα κοινό που τροφοδοτούσε διαρκώς με την παρουσία του τη διεξαγωγή τελετών, διαλέξεων, δημόσιων μαθημάτων που αναφέρονταν στην εθνική ιστορία και είχαν στόχο να εμψύχουν τις εθνικές αξίες και ιδεώδη. Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα, όπως προαναφέραμε, να θεωρήσουμε ότι το κοινό αυτό, το κύριο μέρος του, το αποτελούσαν εγγράμματοι κάτοικοι της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε παρά ανεπαρκή στοιχεία για να προσεγγίσουμε τους τρόπους και τους χρόνους διάδοσης της εθνικής ιστορικής αφήγησης στους ευρύτερους αγροτικούς πληθυσμούς, καθώς και τις διαδικασίες πρόσληψής της από αυτούς τους πληθυσμούς, κατά τεκμήριο εκτός εγκυκλίου παιδείας και με πολύ λιγότερες προσπάθειες σε μηχανισμούς διάδοσης της εθνικής ιστορίας, όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Οι μηχανισμοί αυτοί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού προϊόντος, το οποίο δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί απλώς ως ένα διανοητικό προϊόν αλλά ως αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε³⁶. Η διαπίστωση δεν περιορίζεται

36. Η γενικότερη στροφή της ιστορίας της ιστοριογραφίας, στο πλαίσιο αναστοχασμού και διεύρυνσης των θεματικών και των προσεγγίσεών της, οδήγησε από την αντιμετώπιση του ιστορικού έργου ως διανοητικού προϊόντος μεμονωμένων ιστορικών και των μαθητών ή των αντιπάλων τους, με τη δημιουργία γενεαλογιών της ιστορικής γραφής (βλ. ενδεικτικά G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο 1913· Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, Μόναχο/Βερολίνο 31936), στη μελέτη γενικότερα της ιστορικής γνώσης, του ιδεολογικού ρόλου που επιτε-

μόνο στην παραγωγή ενός σημαντικού αριθμού ιστοριογραφικών κειμένων με στόχο ακριβώς τη δημόσια ανακοίνωση, την εκφορά στις πανεπιστημιακές αίθουσες, στις αίθουσες των συλλόγων, ή και σε δημόσιες επετειακές συναθροίσεις, εκ των οποίων τα περισσότερα δημοσιεύθηκαν αυτοτελώς στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο ή ενσωματώθηκαν σε μεγαλύτερες συνθέσεις. Πρόκειται για κείμενα τα οποία, διατηρώντας τον προφορικό χαρακτήρα τους, μπόλιασαν συχνά την ιστοριογραφική παραγωγή με διδακτισμό, έντονες ρητορικές διατυπώσεις, συναισθηματικό λόγο και, βέβαια, με έναν ιστορικό λόγο που, από τη φύση του, διέθετε ανεπαρκή τεκμηρίωση. Μένει να μελετηθεί η σχέση ρήτορα-ακροατή, αλλά και γενικότερα ιστοριογράφου-κοινού, ως μια δυναμική αμφίδρομη επικοινωνιακή σχέση, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, καθόρισε και το περιεχόμενο, τη στοχοθεσία και τη διατύπωση των κειμένων, τα οποία επιδίωκαν να ανταποκριθούν στον κοινό ορίζοντα των προσδοκιών, να καλύψουν, διαμορφώνοντάς τις παράλληλα, τις προσδοκίες που είχε γεννήσει η εξαγγελία τους³⁷. Μια σχέση «συναλλαγής», η οποία επηρέασε καθοριστικά και τα δυο της μέρη· με τα λόγια του κατ' εξοχήν ειδικού σε αυτήν: «ως δι' ηλεκτρισμού, από του γράφοντος προς το κοινόν, και από του κοινού προς τον γράφοντα»³⁸.

λεί στο εκάστοτε χωροχρονικό πλαίσιο, των θεσμών παραγωγής της αλλά και των μηχανισμών διάδοσής της (βλ. ενδεικτικά Arnaldo Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Οξφόρδη, Blackwell, 1977 και Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*, Σικάγο 1983).

37. Τις πρόσφατες δεκαετίες έχουν διευρυνθεί οι μελέτες για την επικοινωνιακή φύση του ιστοριογραφικού έργου, καθώς και τη σχέση αναγνώστη και παραγόμενου προϊόντος. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες έχουν επηρεαστεί κυρίως από τη θεωρία της λογοτεχνικής κριτικής και ιδιαίτερα τη θεωρία της πρόσληψης, με κύριο εισηγητή τον Hans Robert Jauss. Βλ. Hans Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, ελλ. μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1995 και τη συνέντευξη του συγγραφέα στον Μίλτο Πεχλιβάνο [περ. λόγου χάριν 1 (φθινόπωρο 1992), 19-31].

38. Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορικά Πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889, σ. 20.